

İbn Haldun'un Metodolojisi

Methodology of Ibn Khaldun

 Sefa Altay*

Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Türkiye

iam.sefaaltay@gmail.com

Geliş Tarihi: 30 Mart 2019

Kabul Tarihi: 23 Mayıs 2019

Yayın Tarihi: 30 Temmuz 2019

Öz: İbn Haldun sosyal bilimciler tarafından birçok yönden ele alınan ve değerlendirilen bir düşünür olmuştur. Bu değerlendirmeler daha çok onun umran, asabiyet ve devlet görüşleri üzerinedir. Ancak İbn Haldun'un umran, asabiyet, devlet vb. görüşlerini tam anlamıyla anlamak ve aktarabilmemiz için O'nun metodolojisini iyi kavramamız gerekmektedir. Bu anlamda makalemiz İbn Haldun'un anlaşılmasında asli unsur olarak gördüğümüz metodolojisi üzerine olacaktır. Akıl ve duyuları birlikte hareket ettiren, umranı gerçekçi temelde ele alan, maddi unsurları açıklamalarında kullanan, neden - sonuç ilişkisi içerisinde düzenlilikleri keşfetmek isteyen İbn Haldun hem kendi dönemi için hem de yaşadığımız dönem için oldukça önemli bir düşünürdür.

Anahtar Kelimeler: İbn Haldun, Metodoloji, Nedensellik, Sunnetullah

Abstract: *Ibn Khaldun was a thinker who has been dealt with in many ways by social scientists. These evaluations are mostly about her umran, asabiyah and state views. However, we need to have a good understanding of his methodology in order to fully understand and convey Ibn Khaldun's umran, asabiyah, and state etc. views. In this sense, our article will be based on the methodology we see as the essential element in the understanding of Ibn Khaldun. Ibn Khaldun, who moves the mind and the senses together, takes the umran to a realistic basis and uses it in explaining the material elements, wants to discover the regularities in the cause-effect relationship, is a very important thinker both for his / her period and the period we live.*

Keywords: *Ibn Khaldun, Methodology, Causality, Sunnetullah*

1. Giriş

İbn Haldun'un metodolojisi içermiş olduğu özellikleri ve dönemi ele alındığında oldukça şaşırtıcı ve dikkat çekicidir. Tarihi ve kendi dönemini anlama ve açıklama yönünde ortaya koymuş olduğu sistematik düşünce sisteminin temelini oluşturan metodolojik görüşleri, İbn Haldun'un felsefini ve zihniyetini anlama konusunda oldukça açıklayıcıdır. Bu

anlamda makalemiz, İbn Haldun'un tarihe ve umrana bakış açısını yönlendiren metodolojik görüşlerini açıklamayı hedeflemektedir.

İbn Haldun yaşadığı dönemde olup bitenleri anlamak, incelemek ve değişimleri tespit edebilmek için bir takım metodolojik (yöntembilimsel) bakış açıları geliştirdi. Bu bakış açıları dönemi açısından oldukça şaşırtıcı ve yenilikçidir. Bu şaşırtıcı ve yenilikçi anlayış onun geleneksel düşünce kalıplarını eleştirip reddetmesinden kaynaklanmaktadır. Döneminin birçok âlimini, felsefecisini, tarihçisini vb. geliştirmiş oldukları düşünceleri açısından eleştirmiş ve doğru bakış açısının nasıl olması gerektiğini ortaya koymuştur. Bu eleştiriler bağlamında düşünce sisteminin metodolojik unsurlarını açığa çıkarmaktayız.

İbn Haldun metodolojik açıdan yeni bir anlayış geliştirmiş ve adeta bir yöntem icatçısı konumunda değerlendirilmiştir (Öncü, 2008, s. 60). Döneminin hâkim anlayışının aksine gerçekçilik temelli, maddi unsurları düşüncesinin temellerine yerleştiren, akıl ve gözleme değer veren, sabit ve değişen olguları kavramaya çalışan, olguları neden-sonuç ilişkisi içerisinde değerlendiren İbn Haldun metodolojik anlamda kurucu bir düşünür olmuştur (Hassan, 2015, s. 163). İbn Haldun aynı zamanda umrandaki sosyal ve siyasal olayları salt metafizik ve ahlâkî ilkeler doğrultusunda ele almamış, metafizik ile fiziki olaylar arasında yaptığı ayrımla sosyal olguları incelenebilir hale getirmiştir (Korkut, 2006, s. 123). İbn Haldun bu doğrultuda mümkün ile imkânsız olanı birbirinden ayırt etmiş ve mümkün olanın sahasında araştırmalarını geliştirmiştir. Biz de metodolojik görüşlerine ulaşırken "imkân sahası" içerisinde düşünüp bu yönde hareket ettik. Metodolojik görüşlerini üç temel başlık altında izah etmekteyiz. Bunlar; akıl ve duyular, nedensellik ve düzenlilik (kanunluluk) ve iktisadî faktörlerdir.

2. Akıl ve Duyular

İbn Haldun akıl ve duyuları doğru bilgi edinmenin kaynakları arasında görmektedir. Bilgilerini toplarken hem akli delillere hem de duyuların gözlemine yer vermiştir. Rosenthal'e göre İbn Haldun tarihin ve siyasetin yasalarını gözlemlerinden ve tarih yorumundan çıkarmıştır (Rosenthal, 2009, s. 69). İbn Haldun'un metodu hem gözlemciliğe hem de insan birlikteliklerinin derinlemesine analizine dayanmaktadır (Ülker, 1967, s. 1). Bilgiseven'e göre ise İbn Haldun "tecrübeci ve müşahedeci metodoloji" kullanmıştır (Bilgiseven, 1989). Baali de İbn Haldun'un yönteminin gözleme, karşılaştırmaya ve tarihselliğe dayandığını vurgulamaktadır (Baali, 1988, s. 16-17). İbn Haldun üzerine incelemelerde bulunun her düşünürün de dikkatini çektiği gibi İbn Haldun akıl ve duyuları uyumlu bir şekilde kullanmıştır. Siyâsî kişiliğinden ötürü birçok kabile ve

hanedanlıkla birinci dereceden ilişkileri olmuş ve teorisini oluştururken bu ilişkilerden faydalanmıştır. Bu anlamda kaynaklara birinci dereceden ulaşmıştır. Toplulukların ve hanedanların yapılarını ve değişimlerini incelerken gözlemden yararlanmıştır (Arslan, 2014, s. 137). İbn Haldun'un şu cümlelerinde araştırmacılığını ve gözlemciliğini görmekteyiz:

"Bedeviliğin, hadariliğin aslı olduğuna ve ondan önce geldiğine dair bize şahitlik eden hususlardan biri şudur: Biz, herhangi bir şehrin halkını ele alıp inceleyecek (ve araştırarak) olursak, bunların çoğunun evveliyetlerinin, o şehir civarında bulunan bedevi halka dayandığını, ellerinin genişlemesi üzerine şehre geliş yerleştiklerini, şehirde var olan refaha ve rahata yöneldiklerini görürüz. Bu, hadarilik ahvalinin bedevilik ahvalinden doğduğunun ve hadariliğin kökünün bedevilikte olduğunun delilidir Bunu iyi anla... Yekdiğerine komşu olan iki millettten biri diğerine galip olsa, derhal benzeme ve tâbi olma hali büyük ölçüde mağluplara sirayet eder. Nitekim çağımızda Celalika (Galler) milletleri karşısındaki Endülüs'ün durumu budur. Görüyorsun ki Endülüslüler kılık kıyafet, alamet, işaret, birçok adet ve ahval itibariyle kendilerini Gallilere benzetmekte, hatta evlerde, yapılarda işyerlerinde ve duvarlarda çizilen resim ve heykeller bakımından bile onlar gibi olmaya çalışmaktadırlar (İbn Haldun, 2015)."

İbn Haldun'un yönteminin basit bir deneycilik olmadığını vurgulayan Lacoste'a göre İbn Haldun aklın manevî alandaki her türlü etkinliğine karşı çıksa da gözlemlerinden genel ilkelere varmak istediğinde, akılcı bir yöneme başvurmuştur. Aynı zamanda İbn Haldun; felsefî / metafizik anlamda akılcı (rasyonalist) değildir, ama soyut olayları saptamakla yetinmeyip bütünüyle bilimsel bir yöneme ulaşmasını sağlayan mantıkçı bir bakışa sahiptir (Lacoste, 2012, s. 214). İbn Haldun salt bir akılcı değildi. Gözleme dayanan, gerçekçi bir akılcılığı benimsemiştir. "Felsefenin boş bir şey olduğunu" ifade eden İbn Haldun, felsefeyi spekülâtif anlamından kurtarıp, bilgiyi toplumsallaştırma yönünde bu anlayışı reddetmiştir. Walzer da İbn Haldun'un akılcı karakteristiğini vurgulamış ve yöntemin idealist değil, realist olduğunu söylemiştir (Walzer, 1963, s. 45). İbn Haldun mümkün alanına giren olguları incelemiş, spekülâtif felsefeden kaçınmıştır. Maddî varlığı olan olguları kendisine inceleme nesnesi olarak belirlemiştir. Salt akla dayalı düşünüş biçimini gereksiz bularak reddetmiştir:

"Eflatun da ilahiyatta yakın derecesinde bir bilgi elde edilemez, ancak zan derecesinde bilgi elde edilebilir. Bu kadar emek verdikten sonra yalnız zan derecesinde bilgi elde edeceksek yorulmaya değmez. Bundan önceki zannımız bize yeter O halde bu felsefi bilgilerle uğraşmanın faydası nedir (İbn Haldun, 2015, s. 953)?"

Hassan, İbn Haldun'un akılcılık metodunu, modern rasyonalizmin tersine, "gerçekçilik" biçiminde gerçekleştirdiğini belirtmektedir. Temel özelliği salt akıllı ön plana çıkartmak olan rasyonalizme göre, teori, bilgi ve kural bütünüyle akıl içinde bulunuyordu ve akıl doğruyu öğrenmek ve açıklamak için yegâne yoldu. Çünkü evren ve insan aynı ilkelerle bezenmiştir ve tabiata akıl ile idrak edilecek bir özellik verilmiştir. Bu yüzden; rasyonalizme göre hem tabiatın hem de toplumsal konuların salt akılla bilinmesi mümkündür ve bunun için "gözlem"e ihtiyaç bulunmamaktadır. Fakat İbn Haldun'un "gerçekçiliğe dayanan rasyonalizmi" ise tarihi kaynakları ele alma tarzında kendisini göstermektedir. Bu kaynaklara dair eleştirisi gerçekçilik biçiminde bir rasyonalizme dayanmakta ve düşünür, Platonik anlamda kendi kendine yeterli bir akılcılıktan farklı bir yol izlemiştir. İbn Haldun'un düşüncesinin "gerçekçilik" temeline dayandığını söyleyen Hassan'a göre düşünür, tarihsel kaynakların tutarlılıklarının değerlendirilmesiyle ilgili olarak kaleme aldığı metinde rasyonel araştırmayı "gerçekçi" bir temele dayandırmanın gereğini büyük bir açıklıkla belirtmiştir (Hassan, 2015, s. 123). İbn Haldun mevcut tarihçileri ve anlayışlarını birçok sebepten eleştirmektedir. Tarihi haberlerin doğru aktarılmasının önündeki engelleri belirleyen İbn Haldun için en ciddi hata "ahvalin tabiatını" bilmemektir. Umran'da olup biten olayların belirli bir düzeni ve gerçekliği mevcuttur. Bu düzenden habersiz bir takım tarihçiler imkânsız olan bir takım haberleri gerçek olarak kabul edip bu şekilde aktarmışlardır. Umran'ın ahvali gereği bu haberlerin gerçekliğinin mümkün olamayacağı açıktır ve reddedilmesi gerekmektedir. Gerçekçi bir bakış açısıyla durumu ele alan İbn Haldun bu tarz haberlerin gerçekle alakasız olduğunu ve sorgusuz sualsiz reddedilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

"İslam'daki büyük tarihçiler, eski çağlara ait haberleri geniş ölçüde derleyip topladılar. Bu haberleri kitapların sayfalarına yazarak eserlere tevdi etmiş oldular. Fakat asalak tarihçiler bu haberleri sahte ve uydurma olanlarla karıştırdılar. Bu hususta vehme kapıldılar veya haber uydurdular. Süsledikleri zayıf rivayetleri birbirine katıp karıştırdılar ve ortaya koydular. Onlardan sonra gelenlerin çoğu bu eserlere tabi oldular ve onları takip ettiler; bu gibi rivayetleri nasıl işittilerse bize o şekilde naklettiler. Vakaların ve ahvalin sebeplerini mülâhaza etmediler, bu hususa riayet etmediler. Saçma rivayetleri terk ve reddetmediler. İmdi (onlarda) tahkik azdır, ayıklama ciheti ekseriya cılızdır, hata ve vehim haberlerin soydaşdır, hemen onlara bulaşır. İnsanoğlundaki taklid köklü ve irsidir. Fenlere ve ilimlere musallat olan asalaklık enine ve boyuna yaygındır. Halk arasındaki cehalet merası ise hastalıklı ve havası bozuk bir yerdir. Fakat hakikatin kudretine mukavemet edilemez, batılın şeytanı ise akıl ve fikir silahı ile ateş altında tutulur. Nakleden şahıs sadece imla ettirir ve rivayet eder. Lakin basiret (sahibi) dikkat edince sıhhatli olanı zayıf olandan ayıklar. İlim ise, doğru (haber ihtiva eden) sayfaları onun için parlatır ve cilalar... Taklitçi tarihçiler, önceki çağlara ait vakaların hikayelerinden ve devletlerden haber verirken bunlara dair bilgileri maddesinden tecrid edilmiş suretler ve kınından çıkarılmış kılıçlar biçiminde naklettiler

(Hadiseleri rivayet ederken, şartları ve ortamı dikkate almadılar). Haberleri –yenisi ve eskisi bilinmediği için– kabul edilemez bilgiler halinde anlattılar (İbn Haldun, 2015, s. 166)."

Umran'daki olayları nesnel biçimde ele alan İbn Haldun tarihi rivayetlerin aktarılmasında ortaya çıkan sorunları ele alırken "taklid, taraflılık/önyargı, haberin aktarıcısına ve habere olan aşırı güven, insani zaafılar" gibi öznel bir takım hataları değerlendirmektedir. Tarihi rivayetlerin eleştirel bir değerlendirmeden olduğu gibi alınıp aktarılması, dinî, mezhebî, kavmî, fikrî vb. özelliklerin değerlendirmelere katılması ve değerlendirmeyi yönlendirmesi, haberin aktaranının ve haberin sorgulama dışı tutulması, mal, makam, ücret gibi bir takım değerlerin rivayeti anlamada engel teşkil etmesi gibi öznel değerlendirmeler rivayetlerin doğru anlaşılmasının önüne geçmektedir. İbn Haldun tarihi rivayetlerin nesnel değerlendirilmesinin yapılmasının Umran'ın bütünlüklü biçimde ele alınmasından geçtiğini ifade eder. Böylece rivayetlerin doğru olanından yanlış olanı birbirinden ayrılabilir.

"Tarih birçok kaynaklara, çeşit çeşit bilgilere, sahibini hakka ulaştıran, hata ve sürçmelerden çekip çeviren güzel bir düşünceye ve kararlılığa muhtaçtır. Çünkü haberler (ve rivayetleri) hususunda mücerred nakle itimad edilir de ananelerin esasları, siyasi kaideler, umranın tabiatı ve insan topluluğundaki haller hakem kılınmaz, bu hususta gaib şahide (görünmeyen görünene) kıyas edilmezse, bu konularda hataya düşmekten, ayağın kaymasından ve doğruluk caddesinden sapılmasından ekseriya emin olunamaz (İbn Haldun, 2015, s. 165)."

İbn Haldun akıl ve duyuları bilgi kaynağı olarak kabul ederken, tarihi kaynakları da doğru oldukları müddetçe doğru bilgi kaynağı olarak kabul etmektedir. Tarihi kaynakları akıl ve umranın tabiatından kaynaklanan unsurlar bağlamında değerlendirip doğru olduğuna kanaat getirdiği bilgileri kaynak olarak kabul etmektedir. Akıl ve gerçekçi temelde hareket eden İbn Haldun metodolojisinin temel karakteristiklerini de vurgulamış olmaktadır. Tarihi kaynakların olduğu gibi kabulü yerine akıl ve duyuların süzgecinden geçirip doğruluklarını tespit etmektedir. Böylece tarih ilmi kesinliğe ve kararlılığa ulaşabilecektir.

3. Nedensellik ve Düzenlilik (Kanunluluk)

İbn Haldun metodolojisinin temellerini atarken öncelikli olarak düşünceyi statik durumdandan kurtarmış ve spekülasyon felsefeyi reddetmiştir. Böylece ictimâî olgulara dair fikir geliştirilebilmesinin önünü açmıştır. İctimaî olgular artık gerçekçi ve nesnel temelde değerlendirilebilir hale gelmiştir. İctimaî olguları bu anlamda değerlendirilebilir kılan İbn Haldun teorisinin ana amaçlarından birisini de tarihte, umranda ve devlette olan biten olay ve olguların nedenselliklerinin (illiyetlerinin) bulunması olarak tespit etmiştir.

Nedenselliğin tespiti tarihsel ve ictimai olguların süreklilik ve kopuşlarını gösterecek ve aynı zamanda bu olayların doğru değerlendirilmesini sağlayacaktır.

İbn Haldun İctimaî hayata dair nedensellikleri/illiyetleri araştırmış ve kitabında ortaya koymuştur. Sürekli ola gelen, birbirini takip eden düzenlilikleri ve kırılmaları tespit etmiş ve bu yönde teorisini geliştirmiştir. Salt olarak olay anlatıcılığını aşmış, İctimaî hayatın düzenliliklerini araştırmış ve kitabında bunları anlatmıştır.

“Bu eserde, devletlerin ve umranın evveliyetine ait illetleri ve sebepleri ortaya koydum... Bu eserde umranın ve medenileşmenin hallerini, zati arazlardan olmak üzere insan topluluklarına arız olan hususları açıkladım. Bu açıklamalar, olan şeylerin illet ve sebeplerini anlama konusunda sana faydalı olacak, devlet sahiplerinin ve hükümdarların, devlete açılan kapıdan nasıl girdiklerini sana tarif edecektir. Hatta bu sayede taklitten el çekecek, senden önceki nesillerin, hadiselerin durumlarına vakıf olacaksın... Kavimlerin ve hanedanlıkların başlangıç halleri, eski toplumların aynı çağda yaşamış olmaları, geçmiş zamanda ve milletlerde görülen değişiklik ve tasarruf sebepleri hakkında söylenmedik bir söz bırakmadım (İbn Haldun, 2015, s. 161-162).”

“Malum olsun ki -Allah bizi de sizi de irşad etsin- bir görüyoruz ki şu âlem, içindeki bütün yaratıklarla birlikte mükemmel bir tertip ve sapaşlam bir şekil üzeredir. Sebeplerle neticeler yekdiğerine bağlanmakta, eşya ve olaylar (bir nizam dâhilinde) birbirine bitişmekte (İbn Haldun, 2015, s. 283)...”

İbn Haldun’un teorisi açısından nedensellik kritik bir önem taşımaktadır. Hatta İslam dünyasında nedenselliği en fazla vurgulayan düşünürlerden birisidir (Arslan, 2014, s. 57). Umranın ve devletlerin düzen içinde hareket etmesi ve belirli aşamalardan geçerek ortadan kalkması bu nedenlerin varlığıyla alakalı bir durumdur. Nedensellik hem düzenin anlaşılması hem de değişimin anlaşılması açısından temel bir noktadır. Gerçekçi temellerden hareket eden ve böylece nedenselliği kurabilecek bir zemin hazırlayan İbn Haldun’un metodunun ana karakteristiğini nedensellik/illiyet oluşturmaktadır (Hassan, 2015, s. 136). İbn Haldun sebep-sonuç ilişkisi (Rosenthal, 2009, s. 108) ve dinamik mütekabiliyet (Rabi', 1967, s. 33) çerçevesinde inceleme ve araştırmalarını yapmıştır. Tarihsel ve İctimaî sonuçlara ulaşan İbn Haldun bu sonuçları karşılıklı nedensel ilintilerle ortaya çıkarmakta ve formüle etmektedir (Arslan, 2014, s. 138). Şentürk de İbn Haldun’un nedenselliğine vurgu yaparak tarihi olayların içyüzünü ortaya çıkarmak için “nazar” (düşünme, kuramsallaştırma), “tahkik” (araştırma), “ta’lil” (sebebi sonuç ilişkisine dayalı açıklamada bulunma) yöntemlerini kullandığını belirtir (Şentürk, 2006, s. 271). İbn Haldun Allah’ın iradesini doğal ve İctimaî bir fenomen olarak görür (Baali, 2005, s. 9). Umranın kuruluşu ve değişimindeki açıklamalarını temellendirirken de neden-sonuç ilişkisinden yararlanan İbn Haldun olayların sebeplerini Allah’a dayandırıp düzenliliğin

keşfi ile ilgilenmektedir (Baali, 1988, s. 40). Doğal ve İctimaî alanda Allah bir takım düzenlilikler tayin etmiş ve doğal ve İctimaî hayat bu düzenlilikler doğrultusunda var olmakta ve işlemektedir. İbn Haldun bu düzenlilik fikrini açıklamak için "sünnetullah" kavramını kullanmaktadır. Sünnetullah, Kur'anî bir kavramdır. Hem doğa hem de tarihteki vakalar alanında geçerli olan yasalara göndermede bulunur (Çelebi, 2010, s. 159-160). İbn Haldun Mukaddime boyunca açıklamalarını yaparken neden-sonuç ilişkisini vurgulamış ve bunun kavramsallaştırmasını "Sünnetullah" şeklinde yapmıştır. Doğal ve İctimaî anlamda düşünülen bu kavramı İctimaî alana uygulamıştır (Yılmaz, 2009, s. 28-29). İlahi yasaların gücünün İctimaî alanda da geçerli olduğunu savunmuş ve Allah'ın sünnetine ve âdetine başvurmuştur: "Lakin O (Allah), her şeyi istikrar bulan ve yerleşen bir âdete göre icra eder, başka türlü değil (İbn Haldun, 2015, s. 380)." İbn Haldun "Sünnetullah" kavramını yer yer "Umranın tabiatı" şeklinde de kullanmıştır. Fizikî hayattaki tabiat gibi İctimaî hayattaki tabiatın varlığını vurgulamış ve bu tabiatın düzenliliğini keşfetmek için çalışmıştır. Teorisinin en önemli hususlarından biri de burada ortaya çıkmaktadır; tarihi kaynaklara karışan yanlış bilgilerin umran temelinde akıl, gözlem ve nedensellik ilişkisi bağlamında tespit edilmesidir. İlm-i Umran ile uğraşan bir kişi de bunu gözden kaçırmamalı ve yapacağı değerlendirmeleri bu minvalde yapmalıdır.

"İmkân ve istihale itibariyle tarihi haberlerde hak olanın batıl olandan ayırt edilmesi konusundaki kanun ve kaide; umrandan ibaret olan beşeri içtimaa (ve insan cemiyetinin yapısına) bakmak, tabiatının icabı olarak ve bizatihi hallerinden olmak üzere ilhak olunan şeyle, arızı olduğu için ondan sayılmayan şeyi ve bir de umrana hiç arız olmayan hususları birbirinden ayırt etmektir... Bu ilimle uğraşan; siyasetin kaideleri ve varlıkların tabiatını bilmeye muhtaçtır. Gidişat, ahlak, gelenek, din, mezhep ve diğer haller itibariyle milletler, ülkeler ve çağlar arasındaki değişiklik hakkında bilgi sahibi olması, gaip hususları hâlihazır duruma bakarak kavraması, mevcut durum ile gaip ve tarihi durum arasındaki uygunluğu veya ikisi arasındaki farkı ihata etmesi, uygunluğun ve farkın illet ve sebebini gözönünde bulundurması, devletlerin ve milletlerin hangi esaslar üzerinde kurulu olduğuna, ortaya çıkış esnasında dayandıkları prensiplere, meydana gelişlerine temel teşkil eden sebeplere, vücuda gelmesine tesir eden amillere, o devleti idare edenlerin haber ve hallerine dikkat etmesi, bütün bu hususlarda malumat sahibi olması lazım gelir. Netice olarak tarihçi elindeki haberin bütün sebepleri hakkında ihatalı bir bilgiye sahip olur. Bu takdirde nakledilen haberi elindeki kaidelere ve esaslara vurur. Şayet onlara uygun ise, kaide ve usulün gereğine göre cereyan etmişse, haber doğrudur; aksi halde haber çürüktür, böyle haberlere ihtiyaç yoktur (İbn Haldun, 2015, s. 191)."

Akıl, duyular ve tarihî kaynakları doğru bilgi kaynakları olarak ve İctimaî hayatta yönlendirici araçlar olarak ele alan İbn Haldun nedensellik bağı ile düzenlilikleri

keşfetmeyi istemiştir. Umranın ve devletlerin nasıl kurulduğunu, nasıl devam ettiğini ve nasıl bozulup ortadan kalktığını anlattığı kitabında nedensellik metodunun temellerinden birini oluşturmuştur. Birbirinden kopuk, birbirini takip etmeyen İctimaî ve siyasal olayların reddedilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Nedensellik/illiyet bağı bu anlamda asli bir değer taşımaktadır. Akılcı ve gözlemci olan İbn Haldun akıl ve gözlem yoluyla elde ettiği bilgileri nedensellik süzgecinden geçirip kabul veya reddetmektedir. Böylece tarihî ve İctimaî olay ve olguların içyüzünü açığa çıkarmaktadır.

4. İktisadî Faktörler

İbn Haldun umranın temelini ve değişimini iktisadî faktörlerle açıklamaktadır. Umran tiplerinin farklı farklı oluşu geçim yollarının farklı olmasıyla ilgilidir. Bu anlamda umrandaki farklılığın temelinde yatan sebep geçim yolları yani iktisadî yapıdır. Maişet yollarındaki farklılık umranların yapılarını belirleyen en önemli faktör olarak ortaya çıkmaktadır. İctimailik açıklamalarını yaparken umrandaki farklılıkları bu temel üzerinden açıklamaktadır.

İbn Haldun, fiziken kendisinden çok daha kuvvetli hayvanlar karşısında savunmasız ve çaresiz olan insanoğlunun, hayatta kalma mücadelesinde sahip olduğu iki yeteneği kullanarak kendini savunabileceği ve hatta diğer canlılara üstünlük sağlayabileceğini söylemektedir ki, bunlardan ilki akıl ve düşünme yeteneği, diğeri ise 'el'dir. Düşünce yeteneği ile birleşen 'el' zanaatlardaki mahirliğin kaynağıdır. İnsanların farklı üretim faaliyetlerindeki çeşitliliğini artıran üretim araçlarını ve insanlara, sivri dişli, sivri boynuzlu vs. hayvanlarla başa çıkabilme imkânı veren kesici, sivri, öldürücü aletleri yapan da aynı 'el'dir. İbn Haldun'un 'el'e bahşettiği bu değer emeğe, çalışmaya verdiği değer de bir göstergesidir. Böylece 'el' ile birlikte emeği ve çalışmayı da umranın, insanın ve tarihin temelini yerleştirmiş bulunmaktadır (Kozak, 1999). İbn Haldun insanın ayırt edici özelliklerini akıl ve el gücü olarak belirlemiştir. Akıl ve el gücünün birleştirilmesiyle insan hayvanlar karşısında üstün konuma gelmiş ve kendini koruyacak alet-edevatı yapabirmiştir. Birbiriyle yardımlaşma konusunda da akıllı davranan insan hayatta kalma olasılığını daha da artırmıştır. Toplu yaşamının temellerini bu şekilde belirleyen İbn Haldun oluşan toplulukların değişimini ve farklılaşmasını da üretim/geçim yolları temelinde ele almıştır.

"Bilmek gerekir ki, toplumların(nesillerin) ahvalinde görülen farklılık, sadece onların geçim yollarının farklı oluşundan ileri gelmektedir. Çünkü insanların toplu olarak yaşamaları, sırf geçimlerini sağlamak maksadıyla yardımlaşmak içindir. Geçimlerini sağlamak için de hâci ve kemali ihtiyaçlardan evvel, zaruri ve basit olan şeylerden işe başlarlar (İbn Haldun, 2015, s. 323)."

Bedevi ve Hadari Umran'ın temel ayırım noktası geçim/üretim yollarındaki farklılıktan kaynaklanmaktadır. Bedevilik'te üretim basit ve kendine yetecek kadar iken, Hadarilik'te üretim karmaşık ve tüketileceğinden fazla bir üretim söz konusudur. Bedeviler tarım ve hayvancılıkla uğraştıklarından göçebe veya köylerde yaşamaktadırlar. Hadariler ise sanatların ve ticaretin gelişmesi ile kentsel bölgelerde yaşamaktadırlar. İbn Haldun iki umran tipini iktisadî faktörler üzerinden temellendirmektedir. Bu süreci aynı zamanda tabii (doğal) ve zaruri gören İbn Haldun determine bir sürece işaret etmektedir (Hassan, 2015, s. 150). Bedevilik, Umran'ın aslıdır ve temel hedefi Hadariliktir. Bu süreç ekonomik belirlemelerin etkisiyle ilerlemektedir. Bir takım iktisadî faktörlerin meydana gelmesiyle Bedevilik'ten Hadarilik'e doğru geçiş başlar. İbn Haldun'un bu bakış açısı hem İctimaî hem de siyasî görüşlerinin şekillenmesinde önemli noktalardan birini oluşturmaktadır.

İbn Haldun insanların bir araya gelip yardımlaşmasını/işbölümünü umranın birlikteliği ve ayakta kalabilmesi için kritik görmektedir. İnsanlar ancak birbirlerine yardım ederek yiyeceklerden ve zanaatlardan faydalanabilir (Toku, 2002, s. 114). İnsanların tek başlarına bütün zanaatleri yerine getirmesi mümkün olmadığından birbirleriyle yardımlaşmaları zaruridir. Asgari gıda besinlerine ihtiyaç duyan insan birbirinin aczini gidererek hayatta kalabilir. İbn Haldun bu konuyu şu şekilde açıklamıştır:

"Allah Taala insanı yaratmış, gıdasız yaşamayı ve hayatını devam ettirmesi mümkün olmayacak surete ve biçime koymuş, fitratı ile gıdasını aramayı ve kendisine tevdi edilen kudret ile bunu elde etmeyi ona belletmiştir. Ancak insanlardan bir ikisinin kudreti, muhtaç olduğu bahis konusu gıdayı tek başına elde etmeye kâfi gelmez. Hayatını devam ettirmesi için bu gıdanın asgari olan kısmını bile tam olarak temin edemez... O halde hemcinsinden olan birçok kişilere ait kudretler bir araya toplanmalıdır ki, hem kendisinin hem de onların rızık ve maişetleri temin edilmiş olsun. Bu zaruri olarak böyledir. Yardımlaşma suretiyle üretime iştirak edenlerin kat kat fazlasının ihtiyacını karşılayacak kâfi miktarda mal ve rızık hâsıl olur (İbn Haldun, 2015, s. 213)."

İbn Haldun, 'el'in yanında, sadece emeğin değil, yine onun akıl ve kültür ile birlikte meydana getirdiği başka unsurun, el ve kafanın ortak ürünü 'alet'in önemini de ifade etmektedir. İnsanın hayatta kalabilmesi, hem üretimde hem de savunmada yararlanılan bu üretim ve savunma araçlarının, yine el ve aklın ortak eseri olarak meydana getirmesine bağlıdır. İnsan bu alet-edevası -yardımlaşma ve işbölümünün yardımıyla üretmemiş olsaydı, ne hayatta kalabilmek için zaruri ihtiyaçlarını karşılayabilir, ne de kendinden daha güçlü hayvanların saldırısı karşısında hayatta kalabilirdi. İbn Haldun'a göre, insanı hayvanlardan farklılaştıran en önemli özelliklerden biri de, alet-edevası yaparak aklın ve elinin gücünü fizik güce çevirebilmesidir (Kozak, 1999). İnsan el ve akıl

gücü ile birlikte alet–edevat yapabilme ve bunu akılcı biçimde paylaşabilme yeteneğini kazanmıştır. İnsanlar kendilerini yetemeyeceğini doğal ve zaruri yollardan öğrenmiş ve topluluk halinde yaşama özelliğini kazanmışlardır. Ancak bu şekilde davranabildiklerinde hayatta kalabilme imkânına kavuşmuşlardır.

İbn Haldun işbölümünü dinamik anlamda kullanmış ve Bedevilikten Hadariliğe geçişte etkisini ifade etmiştir. Yardımlaşmanın artmasıyla birlikte umran gelişmiş ve artık kendine yeteceğinden fazla üretim meydana gelmiştir. Bu süreç devamında Hadari Umranı doğurmuştur (Hassan, 2015, s. 153). İnsanlar zaruri ihtiyaç malzemeleri için birbiriyle yardımlaşırken Hadari Umran safhasında zaruri malzemelerden fazlasını üretmiş ve artık yardımlaşma profesyonel düzeyde olmaya başlamıştır. Bu yardımlaşma da beraberinde umranın bayındırlığını sağlamıştır (Gültekin, 2016, s. 286).

İbn Haldun elde edilen değerın kaynağını “emek” olarak ifade etmektedir (İbn Haldun, 2015, s. 695). Kazanç da ancak emeğin değeri kadardır. Kazanç da kârı artıracak ve kâr da arttıkça umranda refah ve bayındırlık artacaktır. Böylece Bedevilik’te mevcut olan zaruri ihtiyaçları karşılamaya yönelik üretim de değışime uğrayacaktır. Artık kendine yetenden fazla üretim yapan insanlar birbiriyle yardımlaşmanın da etkisiyle fazla üretimden kaynaklanan fazla/artı değer üretecektir. Fazla değer, şehirdeki iş ve emeği artıracak ve kâr daha da fazla artmaya devam edecektir. Böylece Hadari Umran’ın özellikleri kendini gösterecek ve iktisadî anlamda gelişmiş bir İctimaî düzeye ulaşılacaktır. İbn Haldun emeğin değerini tespit etmiş ve İctimaî anlamda gelişmişliğin hareket ettiricisi olarak görmüştür. Emek değer üretmiş ve bir noktadan sonra emek artmış ve fazla değer oluşmuştur. Oluşan bu fazla değer, kazanç ve kâra dönüşmüş ve refah ve lüks meydana getirmiştir (Toku, 2002). İbn Haldun emek ve emeğin değerine dair görüşlerini açık bir biçimde ifade etmiştir:

“Kazanç (kâr, fayda) emeğin değerinden ibarettir. Harcanan emek artınca, bunun emek sahipleri arasındaki değerleri de artmış ve bu suretle zaruri olarak onların kâr ve kazançları çoğalmış olacak, refah ve zenginlik ahvali, onları refaha ve bunun ihtiyaç vaziyetine getirdiği meskenlerin ve elbiselerin güzelleştirilmesi, alet ve edevatın, kap ve kacağın iyileştirilmesi, hizmetçiler ve binekler edinilmesi durumuna davet edecektir... Maişete tahsis edilen “esas emeğin” (a’mal-i asliye) aksine “artık emek” (a’mal-ı zâide) tümü ile refaha ve zenginliğe tahsis edilir (İbn Haldun, 2015, s. 652).”

Görüldüğü gibi İbn Haldun emek, değer, fazla/artı değer konularından yenilikçi ve o dönem için şaşırtıcı değerlendirmelerde bulunmuştur. Bu anlamda Mukaddime de aynı zamanda umranın iktisadî bir çözümlenmesini de içermektedir (Lacoste, 2012, s. 76).

Umranın kuruluşu ve yapısal manada değişimi açısından önemli tespitlerde bulunmuştur. Bedevilikten Hadariliğe geçişte hareket ettirici güç olarak da iktisadî faktörler önemli yer tutmuştur. İbn Haldun çok katmanlı analizinin önemli sacayaklarından biri olarak iktisadî faktörlerin belirleyiciliğini görmüştür.

5. Sonuç

İbn Haldun döneminin hâkim anlayışının dışında, mantıklı ve tutarlı bir düşünce sistemi geliştirmiştir. Kendisinden önce yaşamış ve kendi döneminde yaşayan birçok tarihçi ve umran üzerine kafa yoran düşünürler, olan biteni anlamakta ve yorumlamakta hatalar yapmışlardır. İbn Haldun bu tarz hatalara düşmemek ve tarihi ve yaşadığı dönemi doğru anlamak ve yorumlamak için "İlm-i Umran" adında bir ilim icat etmektedir. Bu ilmi doğru bir şekilde kullanabilmek için İbn Haldun bir takım metodolojik kriterler belirlemektedir. İbn Haldun bu kriterleri açık ve net bir biçimde *Mukaddime*'sinde belirtmemekle beraber teorisinin ayrıntılarında bu kriterler gözlemlenebilmektedir.

İbn Haldun; felsefecileri ve tarihçileri özellikle eleştirmekte ve birçok yönden reddetmektedir. Eleştirip reddetmesinin sebepleri felsefecilerin "spekülatif akı" önplana çıkarılmaları, tarihçilerin ise tarihi rivayetleri aktarırken yalan yanlış bilgilere yer vermeleridir. İbn Haldun bu tarz hataların ve yanlışların önüne geçebilmek için sistematik bir düşünce sistemi ve yöntem (metodoloji) geliştirmiştir. Bu metodolojiyi incelerken ilk olarak "akıl ve duyular"ı ele aldık. İbn Haldun'un akıl ve duyulara yaptığı vurgu aslına bakılırsa felsefecilere ve tarihçilere karşı çıktığı noktalarda daha belirgindir. İbn Haldun felsefecilerin salt akılı kullanarak, spekülatif bir akıl yürütmeye başvurduklarını iddia eder. Tarihçiler ise birçok tarihi rivayeti olduğu gibi aktarmış, umranın durumuna bakmamış, aklın süzgecinden geçirmemiş, duyulardan faydalanmamış, siyasî, dinî, mezhebi tarafgirlikle hareket etmiş vb. Bu sebeplerden ötürü tarihî rivayetler yalan yanlış bir şekilde aktarılmış ve insanları aldatır hale gelmiştir. İbn Haldun felsefeciler ve tarihçilerin düştüğü hatalara düşmemek ve olan biteni doğru anlamak için akıl ve duyuları birlikte kullanmıştır. İbn Haldun salt aklın hayatta olan biteni kaçıracağını, salt gözlemin ise sadece betimleme yapacağını iyi bilmektedir. Bu yüzden İbn Haldun akıl ve duyuları birlikte kullanmış ve umranda ve tarihte olan biten olayların içyüzünü ortaya çıkarabilme imkânını sağlamıştır.

Herhangi bir ilim değerlendirilirken, nedensellik bağının varlığı ilk olarak ele alınacak etmenlerdendir. Nedensellik bu anlamda ilim için aslidir. İbn Haldun da tarihte, umranda ve devlette bir takım nedensellikler olduğunu keşfetmiş ve kitabında bunları açıklamıştır. Nedensellik, tarihteki olaylarda bir bütünlük sağlamakta, açıklama geliştirmektedir.

Umran söz konusu olduğunda ise, olan biteni anlama ve ileriye dönük görüşler zikretme imkânı sağlamaktadır. Nasıl ki evrende bir takım düzenlilikler mevcutsa; tarihte, umranda ve devlette de bir takım düzenlilikler mevcuttur. Düzenliliklerin kaynağını İbn Haldun Allah olarak görmekte ve kavram olarak “Sünnetullah” kavramını kullanmaktadır. Sünnetullah; Allah’ın âleme koymuş olduğu kurallar, kanunlardır. Düzenlilikleri keşfetmeyi amaçlayan İbn Haldun, değişmeyi de düzenlilik fikri içerisinde ele almaktadır. Yalnızca statik bir devamlılığı değil, düzen içerisindeki değişmeyi de “Sünnetullah” kapsamında değerlendirmektedir.

İbn Haldun’un metodolojisinde iktisadî faktörler önemli bir yer tutmaktadır. Umran açıklamalarında farklılıkların kaynağını “geçim kaynakları” olarak tespit etmektedir. Hatta Bedeviliği ve Hadariliği geçim kaynakları üzerinden tanımlamaktadır. Bedevi üretim tarzı ve Hadari üretim tarzı yer yer kullanmış olduğu terimlerdir. Geçim kaynakları, hem üretim için gerekli olan alet-edevatı hem de üretim için gerekli olan ilişkileri kapsamaktadır. Üretim için ilk olarak insanlar temel ihtiyaçlarını karşılayacak kadar üretim yaparlarken, umran geliştikçe temel ihtiyaçların fazlası olarak lüks ürünler de üretmeye başlamaktadırlar. İhtiyaçlarından fazla olarak ürettikleri fazla ürünler umranda bir “artı değer” üretilmesini sağlamaktadır. Ayrıca gelişen üretim farklılıkları dolayısıyla işbölümü de ortaya çıkmaktadır. İnsanlar birbirinden farklı ürünler üretip pazarlarda bunları satar hale gelmektedirler. Bedevilik daha basit bir üretim tarzını simgelerken, Hadari Umran ise daha karmaşık bir yapıyı simgelemektedir. Üretim tarzı, iktisadî ilişkiler bu anlamda umranların sınıflandırılması açısından asli bir işlev görmektedir. İbn Haldun’un bu tanımlamaları yaşadığı dönem çerçevesinde değerlendirildiğinde oldukça yeni ve şaşırtıcı fikirlerdir.

İbn Haldun’un metodolojisi akıl ile gözlemin uyumlu bir şekilde kullanılması, gerçekçi bir bakış açısının geliştirilmesi, olan biteni neden-sonuç ilişkisi bağlamında anlaması, düzenliliklerin keşfedilmesi gibi özellikler taşımaktadır. İbn Haldun birçok ilim ve bilim dalına kaynaklık eden bir figür olarak araştırılmış ve hala da araştırılmaktadır. İbn Haldun’u döneminden ayırt eden ve hala etkisini korumasını sağlayan en önemli özelliği metodolojik anlamda yenilikçi ve şaşırtıcı fikirleridir.

Kaynakça

- Arslan, A. (2014). *İbn-i Haldun*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Baali, F. (1988). *Society, State, and Urbanism : Ibn Khaldun's Sociological Thought*. New York: State University of New York Press.
- Baali, F. (2005). *The Science of Human Social Organization*. New York: The Edwin Mellen Press.
- Bilgiseven, A. K. (1989). *Sosyal İlimler Metodolojisi*. İstanbul: Filiz Kitabevi.

- Çelebi, İ. (2010). Sünnetullah. *İslam Ansiklopedisi*, (Cilt 38). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Gültekin, M. (2016). İbn Haldun, modernlik ve modern sosyoloji. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 51, 277–293.
- Hassan, Ü. (2015). *İbn Haldun*. İstanbul: Doğu Batı Yayınları.
- İbn Haldun. (2015). *Mukaddime*. (Çev. S. Uludağ) İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Korkut, Ş. (2006). İbn Haldûn'un "es-Siyâsetü'l-medeniyye" torisini eleştirisi. *İslam Araştırmaları Dergisi*, 15, 115–140.
- Kozak, İ. E. (1999). *İnsan-toplum-iktisat*. Sakarya: Değişim Yayınları.
- Lacoste, Y. (2012). *İbni Haldun*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Öncü, A. (2008). Mukaddime ya da Yeni Tarih Bilimi'nin 'Acaip Usulü'. *Evrensel Kültür*, 60–62.
- Rabi', M. M. (1967). *The political theory of Ibn Khaldun*. Leiden: E. J. Brill.
- Rosenthal, E. I. (2009). *Political thought in Medieval*. New York: Cambridge University Press.
- Şentürk, R. (2006). Medeniyetler sosyolojisi: İbn Haldun'un umran kuramı açısından medeniyetler arası ilişkilerin geleceği. *Uluslararası Sempozyum Geçmişten Geleceğe İbn Haldun Vefatının 600. Yılında İbn Haldun'u Yeniden Okumak* içinde 265–276.ss. İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi.
- Toku, N. (2002). *İlm-i umran*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ülker, G. (1967). Hukuk sosyolojisi açısından İbn Haldun. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 223–249.
- Walzer, R. (1963). Aspects of Islamic Political Thought: Al-Fārābī and Ibn Xaldūn. *Oriens*, 40–60.
- Yılmaz, Ş. Ş. (2009). *İbn Haldun'da tarihsel varlık alanının nedenselliği*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Bursa.

